

УДК [615.1: 378.4] (477.54) «1850/1900»

Фармацевтична освіта XIX - поч. XX ст. на Харківщині: історичний аналіз

А.О. ЯКУБА

Національний фармацевтичний університет, м. Харків, Україна, E-mail: yakuba.3597@mail.ru

Авторское резюме

У статті проведено історичний аналіз становлення фармацевтичної освіти на Харківщині у XIX - поч. XX ст. Відкриття університету саме в Харкові мало велике значення для економічного, культурного, наукового та освітнього розвитку. Університет стояв у витоків усієї вищої освіти Харківщини, став зачаткуванням багатьох наук. Розглядається значення Харківського університету, який саме на цьому етапі відіграв роль головного центру підготовки фармацевтичних кадрів на Слобожанщині. Визначено роль відомого вченого В.Н. Каразіна як засновника Харківського університету.

Автор розглядає проблему становлення та організації фармацевтичної освіти. Проаналізовано труднощі відкриття та утримання фармацевтичної та хімічної лабораторій. Особливий акцент зроблено на практичному навчанні провізорів на початку XIX ст., виділено основні недоліки в цьому напрямку підготовки. З'ясовано причини гальмування проведення дослідницької діяльності вченими-фармацевтами та слухачами у лабораторіях, що є невід'ємною складовою при отриманні фундаментальної професійної освіти.

Історія розбудови професійної фармацевтичної освіти почалася в 1805 році в Харківському Імператорському університеті. Найбільш продуктивним етапом становлення фармацевтичної освіти є середина XIX ст. Значний науковий інтерес представляють протоколи засідань Харківського фармацевтичного товариства, у лавах якого ще з кінця XIX століття перебувало чимало відомих харківських фармацевтів – А. Чиріков, М.Валяшко, М. Красовський та інші.

На початку XIX ст. в Харківському університеті викладалися фармація і фармакологія, яка тоді була відома під назвою лікарського речовинослів'я. Навчання проводилося для студентів-медиків і становило складову частину медичної освіти. До етапів занепаду науково-дослідної роботи в галузі фармації можна віднести середину XIX ст.

Ключові слова: фармацевтична освіта, Харківський університет, лабораторія, фармація, провізор.

Pharmaceutical education in Kharkivshchyna of the XIX – early XX centuries: historical analysis

A.A. YAKUBA

National pharmaceutical university, Kharkov, Ukraine, E-mail: yakuba.3597@mail.ru

Abstract

The historical analysis of pharmaceutical education formation process in Kharkiv in the XIX – early XX centuries has been held. The very opening of the University in Kharkiv was of great importance for the economic, cultural, scientific and educational development. The university stood at the origins of the whole higher education of the Kharkiv region and launched many sciences. We The importance of the Kharkiv University which had played the role of the main center for pharmaceutical personnel training in Slobozhanshchyna has been considered. The role of the famous scientist V.N. Karazin as the founder of the Kharkiv University has been determined.

The author is studying the problem of the formation and organization of the pharmaceutical education. The difficulties of opening and keeping of pharmaceutical and chemical laboratories have been examined. The special focus has been made on the practical training of pharmacists in the early XIX century; the major shortcomings in the training assignment have been pointed out. The reasons for the inhibition conduct research by scientists-pharmacists and students in laboratories that are an integral part in obtaining basic vocational education.

The history of the development of professional pharmacy education began in 1805 at the Kharkiv Imperial University. The most productive stage of formation of pharmaceutical education is XIX century. The minutes of meetings of the Kharkiv pharmaceutical society are of considerable scientific interest; since the mid XIX century there were many famous Kharkiv pharmacists among its members - A. Chyrikov, M. Valiashko, M. Krasovskii etc.

At the beginning of XIX century pharmacy and pharmacology were taught at the Kharkiv University, which were known then as Drug Substance Studies. The training was provided to medical students and became an integral part of medical education. Mid- XIX century could be referred to as the decline phase of research in the field of pharmacy.

Keywords: pharmaceutical education, Kharkiv university, laboratory, pharmacy, pharmacist.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства XXI ст. можна охарактеризувати з точки зору «освітньої революції». В умовах систем-

них трансформацій в українському суспільстві досить гостро постають питання модернізації сучасної освіти.

© А.О. Якуба, 2014

Аналіз міжнародних тенденцій у сфері освіти доцільний, але для ефективної перебудови української освіти є досить актуальним вивчення вітчизняного досвіду та традицій освітньої діяльності.

В цьому контексті слід зазначити, що проблема з'ясування передумов виникнення та становлення системи спеціалізованої фармацевтичної освіти, особливо у регіональному дискурсі, є маловивченою та недостатньо висвітленою, тому автор спробує розглянути ці аспекти на прикладі стану фармацевтичної освіти Харківщини у XIX – на початку XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогоднішній день спеціалізовані роботи, присвячені становленню та розвитку фармацевтичної освіти на Харківщині, відсутні. Слід відзначити колективні синтетичні праці з історії фармації України та Харківського фармацевтичного університету, що можуть слугувати своєрідним фундаментом для дослідників, які вирішать більш докладно вивчити ті чи інші сюжети з історії фармацевтичної освіти в Україні та її окремих регіонах.

Метою дослідження є аналіз розвитку фармацевтичної освіти на Харківщині та причини її гальмування.

Виклад основного матеріалу. До відкриття Харківського університету в 1805 році, який став центром вивчення освіти, започаткуванням багатьох наук, в тому числі і фармації, передові діячі українського суспільства неодноразово порушували питання про необхідність розповсюдження вищої освіти.

Вже на початку XIX століття була досить значна потреба в кваліфікованих фахівцях, і проблема отримання вищої освіти в Росії визнавалася вже на державному рівні завдяки імператору Олександру I. Про це свідчать затверджені урядом Олександра I «Предварительные правила народного просвещения» в 1803 році, в яких йшла мова про одночасне відкриття університетів у Петербурзі, Вільно, Казані та Харкові [9, с. 9].

Харків на той час входив у межі Російської імперії та мав досить вигідне географічне розташування, бо знаходився саме на перетині торгових шляхів. Таким чином, Харків стає батьківщиною першого українського університету. Велику роль відіграла діяльність відомого вченого Василя Назаровича Каразіна стосовно відкриття першого українського університету саме в Харкові, а не в Києві чи Одесі. Адже, як стверджує Д.І. Багалій у своїй книзі «Опыт истории Харьковского университета», те, що Харків в кінці XVIII поч. XIX ст. був містечком з незначним по кількості жителів, могло стати на заваді відкриття університету в Харкові. Видатний вчений став ініціатором збирання пожертв від дворянства, які вкрай були необхідні для заснування університету. Він на

той час працював у міністерстві народної освіти і зробив усе можливе для відкриття університету. [1, с. 14; с. 53].

Завдяки рішуче та патріотично налаштованому, відданому своїй справі В.Н. Каразіну вдалося подолати труднощі (збір коштів та інше), які постійно виникали у ініціатора, і досягти своєї мети. В 1805 році на кафедрі під назвою «лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності» розпочали викладати фармацевтичні дисципліни, а саме фармацію та фармакологію. Але потрібно зауважити, що окремої спеціальності «фармація» в університетах Росії не було. Дані дисципліни входили в складову частину медичної освіти та викладалися для студентів – медиків. Тільки в Медично-хірургічній академії в Петербурзі 1808 року було відкрите відділення підготовки фармацевтів. Через чотири роки навчання їм присвоювалося звання «кандидат фармації» [6, с. 57-63].

На початку XIX ст. Харківський університет був єдиним на Півдні імперії. Лише йому в межах цього регіону дозволялося приймати іспити на вищі фармацевтичні звання, видавати відповідні свідоцтва. У § 105 статуту Харківського університету від 1804 року це право було закріплене [2, с. 8].

Таким чином, після відкриття Харківського університету розпочинається викладання фармацевтичних дисциплін та взагалі початок фармацевтичної освіти.

Але для того, щоб отримати ґрунтовні знання у фармацевтичній справі, потрібно було пройти практику з профільних дисциплін. Ось чому важливим було відкриття фармацевтичної лабораторії при Харківському університеті. Саме там протягом століття проводилися експерименти, практичні заняття з фармакогнозії, фармації, тут майбутні фахівці складали екзамени. Це давало змогу розвиватися фармацевтичній освіті та науці в цілому.

Далі доцільно зупинитися на розгляді того, саме при яких умовах виникла лабораторія. Про заснування фармацевтичної лабораторії збереглося мало відомостей. Сторіччями вивчалось це питання, але єдиної думки не існує.

В 1805 році була заснована хімічна лабораторія при фізико-математичному факультеті Харківського університету. В ній проводилися дослідження з фармацевтичної хімії. З цією лабораторією пов'язана діяльність вченого хіміка та фармацевта Ф.І. Гізе.

В 1811 році Ф.І. Гізе очолив хімічну лабораторію, займався її упорядкуванням, і його активна діяльність дала підґрунтя заснування фармацевтичної лабораторії. Можна стверджувати, що вона вже існувала саме з цього часу, а в 1812 році викладач фармації при університеті М.П. Болгаревський доклав зусиль для її офіційного заснування та був її завідувачем три роки. Уже наступного року, після того як

її очолив М.П.Болгаревський, для лабораторії було придбано різноманітних інструментів та посібників майже на 100 карбованців, у 1814 році замовлено залізну відбивну піч, а в якості дару від почесного наглядача училищ Брянського повіту Мальцова надійшло кришталевого та скляного посуду для проведення дослідів на загальну суму 63 карбованці сріблом [3, с. 297].

Існує ймовірність того, що фармацевтична лабораторія існувала окремо, мала своє керівництво, належала медичному факультету Харківського університету. Але на окреме утримання лабораторій не вистачало коштів. Тому наприкінці 1830 року їх об'єднали. Новий університетський статут, який був виданий у 1837 році, передбачав саме спільне існування цих двох лабораторій [4, с. 39].

Наступні 22 роки лабораторію очолював видатний вчений, ординарний професор, який був і завідувачем кафедри лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності Я. М. Громов. Його внесок був дуже значним у розвиток фармакології. Він систематично піклувався про придбання лабораторного обладнання, яке було вкрай необхідне для викладання цієї науки, а також для проведення численних експериментів безпосередньо слухачами. Це все сприяло розвитку фармацевтичної науки та розширенню фармацевтичної освіти, давало змогу підготовки більш кваліфікованих спеціалістів.

З 1837 року завідувачем стає професор Є. С Гордієнко, який викладав хімію, а з 1838 року ще й очолив кафедру лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності. За новим статутом, про який згадувалося вище, фізико-математичне відділення ввійшло до кафедри хімії філософського факультету. Так, як лабораторії були об'єднанні, то виділялась єдина сума на придбання інвентаря. Лабораторне обладнання виписувалось окремо, але дві кафедри (кафедра хімії філософського факультету та кафедра лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності медичного факультету) користувались всім спільно, тому що було єдине приміщення.

З цього стає очевидно, що проводити повноцінний навчальний процес хімічної та фармацевтичної лабораторій стає досить складно. Це певним чином починає впливати на розвиток науки та на отримання освіти студентами, що в подальшому могло негативно позначитись на їх професійній діяльності.

Саме тому професор кафедри хімії П.П. Ейнбротт у 1847 році звернувся до ради Харківського університету, щоб розділили лабораторії. До вимог професора входило, по-перше, розподіл коштів та лабораторного обладнання, по-друге, окремі приміщення. Рада ухвалила розпочати розподіл лабораторій [3, с.

297-299].

Але, на жаль, цей процес був довготривалим, і тільки в 1850 році відбулося роз'єднання лабораторій. Лабораторний інвентар був розділений, але більше на користь хімічної лабораторії, а не фармацевтичної [8, с. 55].

Важливою подією для фармацевтичної лабораторії став 1851 рік, тому що остаточно було виділено дві кімнати. В одній був кабінет, а в іншій розташовувалася сама лабораторія з обладнанням. Було влаштовано залізний купол та встановлено три печі, виготовлено спеціальні меблі [3, с. 300].

Лабораторія мала цінні предмети, а саме: аналітичні терези з французькою різновагівницею, платинова випарювальна чаша, мідний перегінний куб з олов'яним шоломом і мідним холодильником, а також резервуар з трубками до нього для води [8, с. 106].

Незважаючи на все, виникло багато проблем, пов'язаних саме з тим, що було недостатнім фінансування учбових закладів на той час. Міністерство народної освіти байдуже відносилося до проблем освіти та науки. На той час виділених коштів не вистачало на задоволення потреб, адже вони постійно зростали. В 60-х роках стали широко використовувати прилади, препарати фармацевтичної лабораторії для проведення певних дослідів на лекціях.

Всі спроби збільшити фінансування були марними. Залізним аргументом слугував статут імператорських університетів 1863 року. Адже §121 проголошував: «...В медицинском факультете полагаются.....при кафедре фармации – рабочая комната с медикаментами и необходимыми для приготовления лекарств посудой и инструментами...» [7, с. 37]. Незважаючи на труднощі, які постійно виникали, все ж таки навчальні та наукові завдання виконувались у певній мірі.

У 1880 році у зв'язку з розширенням навчального процесу та наукової роботи виділених кімнат взагалі не вистачало. Певним чином покращив виниклу ситуацію відомий український підприємець І.Г. Харитоненко. Саме він пожертвував університету гроші, на які й було збудовано гуртожиток для студентів. Корпус мав три поверхи, і керівництво університету, враховуючи нестачу приміщень для медичного факультету, вирішило перевести туди більшу частину кафедр. Фармацевтичній лабораторії було відведено вже три кімнати, а не дві. Таке збільшення площі певним чином надало змогу значно розширити програму практичних занять фармацевтів, які після закінчення навчання отримували звання провізора.

Відбулися певні зміни з появою окремої кафедри фармації та фармакогнозії. Вагому роль у її становленні відіграв перший завідувач, магістр фармації, професор А.Д. Чиріков. Він же очолював і фармацевтичну лабораторію,

особисто вів практичні заняття з фармації для провізорів і аптекарських помічників. Таким чином, науково-дослідна робота вийшла на новий етап розвитку. В цей період часу, а саме в 1890 роках, з'являються імена М.О. Валяшка та Н.П. Красовського, які в майбутньому стануть відомими в галузі фармації.

Вже в 1903 році до складу лабораторії входила бібліотека, де налічувалось 346 томів книг, 1029 різноманітних приладів, чотири мікроскопічних та два фармацевтичних препаратів, гербарій тощо [5, с. 132]. Це давало можливість поглиблювати свої знання та повноцінно проводити дослідження як слухачам фармацевтичних курсів, так і науковцям.

Магістр фармації, професор М.О. Валяшко в 1910 році повернувся із-за кордону, де переїмав досвід постановки фармацевтичної освіти, відвідуючи провідні хімічні та фармацевтичні інститути Німеччини. По приїзду організував у фармацевтичній лабораторії Харківського університету наукові експерименти, які змінили всю постановку науково-дослідної роботи та вивели її на високий рівень.

В 1911 році професор М.О. Валяшко поставив питання про розширення приміщень під лабораторію. Необхідність в першу чергу була пов'язана з розширенням навчальної програми, а значить і збільшенням кількості студентів та слухачів. На 24 робочих місцях кожного дня займалися 40-50 фармацевтів у дві зміни. В звіті про стан і діяльність Імператорського Харківського університету за 1909 рік зафіксовано, що в першому півріччі працювало 513 студентів-медиків, 43 слухачі фармацевтичних курсів і 264 фармацевти, які складали іспити на звання. Умови лабораторії не відповідали вимогам пожежної безпеки, так як не було змоги розмістити прилади один від одного на потрібній відстані для приготування препаратів, а це, в свою чергу, спонукало відкладати проведення дослідів вченими на період канікул студентів. М.О. Валяшко розробив план двоповерхового будинку для фармацевтичної ла-

бораторії, який у 1913 році разом із проектом спорудження ряду навчальних корпусів був поданий радою університету до Міністерства народної освіти на розгляд. Задовольнити потребу в будівництві не вдалось, бо почалась Перша світова війна. В цей період вчені М.О. Валяшко та М.П.Красовський як члени «Товариства наукової медицини та гігієни» разом з іншими почали виготовлення лікарських препаратів [9, с. 337].

Період війни став продуктивним у галузі фармацевтичної освіти і науки, тому що виникла потреба саме у кваліфікованих фармацевтах та виготовленні ліків для армії.

Студентів у 1916 році було вже 700 фармацевтів, які складали іспит у фармацевтичній лабораторії, а при лабораторії стали виготовляти ліки. Тому виникла нагальна потреба у розширенні приміщень лабораторії та придбанні лабораторного устаткування.

Висновки. Таким чином, на початку ХХ століття гостро постала потреба реформи фармацевтичної освіти. Досить застаріла та недосконала система, по якій навчалися студенти, не відповідала тогочасним вимогам науки. Тому що на той час підготовка в даній галузі здійснювалася на основі положень 1845 року. А це не збігалось з реаліями того часу в країні. Також зросла кількість бажаючих здобути вищу фармацевтичну освіту. Питання про реформу цієї освіти порушувалося на фармацевтичних з'їздах, де говорилося про необхідність створення самостійного фармацевтичного відділення. Перша світова війна не дозволила створити правильно обладнану фармацевтичну лабораторію, а також відкрити при фізико-математичному факультеті хіміко-фармацевтичні курси.

Кваліфіковані знання фармацевтів були необхідні на фронті і в тилу. Реформа вищої освіти не була здійснена в зв'язку з гострою ситуацією в Росії. У виниклій ситуації задовольнити потребу в підготовці фахівців-фармацевтів міг тільки спеціалізований навчальний заклад.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

- 1.Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета / Д.И. Багалеї. – Х., 1904. – Т. 1. – 1815–1835. – 1136 с.
- 2.Історія Національного фармацевтичного університету: люди, події, факти. / за заг. Ред. В.П. Черниха. – Х.: Золоті сторінки, 2005. – 624 с.
- 3.Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багалея. – Х., 1905–1906.
- 4.Общий устав императорских российских университетов. – Харьков, 1837. – 50 с.
- 5.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1908 г. – Х., 1909.
- 6.Сало В.М. Роль Петербургской Медико-хирургической академии в подготовке фармацевтических кадров в России / В.М. Сало // Труды Всесоюзного науч.-исслед. ин-та фармации. – М., 1977. – Т. XIV. – С. 57–63.
- 7.Университетский устав 1863 г. – СПб., 1863. – 128 с.
- 8.Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях / К. Фойгт. – Х., 1859. – 170 с.
- 9.Харьковский государственный университет 1805-1980. – Харьков, 1980. – 153 с.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2014

REFERENCES:

1. *Bagalej, D. I.* Opit istorii Harkovskogo yниверситета (Experience of history of the Kharkov university). Kharkov, vol. 1, 1904, 1136 p.
2. Istoriya Nacionalnogo farmacevtichnogo yниверситеты :ludi, podii, fakti (History of the National pharmaceutical university: people, events, facts.). Kharkov, *Zoloti storinki*, 2005, 624 p.
3. Medicinskij fakyltet Harkovskogo yниверситета za pervie 100 let ego syshestvovaniya (1805-1905) / D. I. Bagalej (Medical faculty of the Kharkov university for the first 100 years of his existence (1805–1905) Kharkov, 1905–1906.
4. Obshij ystav imperatorskih rosijskih yниверситетов (General regulation of emperor’s Russian universities) Kharkov, 1837, 50 p.
5. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Imperatorskogo harkovskogo yниверситета za 1908 g. (Report on the state and activity of the Emperor’s Kharkov university after 1908). Kharkov, 1909.
6. *Salo, V.M.* Rol Peterbyrgskoj Mediko-hiryrgicheskoy akademii v podgotovke farmacevticheskikh kadrov v Rossii (Salo V.M. Role of the Petersburg Mediko-khirurgicheskoy academy intraining of pharmaceutical personnels in Russia). Moskva, 1977, vol. XIV, pp. 57–63.
7. Yниверситетский ystav 1863 g., (University regulation 1863) SPb, 1863, 128 p.
8. *Fojgt, K.* Istoriko – statisticheskie zapiski ob Imperatorskom Harkovskom yниверситете I ego zavedeniyah (Voigt K. Istoriko-statisticheskie messages about the Emperor’s Kharkov university and his establishments). Kharkov, 1859, 170 p.
9. Kharkovskij gosydarstvenij yниверситет 1805-1980 (Harkovsky State University). Kharkov, 1980, 153 p.

Якуба Альона Александрівна – викладач
Національний фармацевтичний університет
Адреса: 61140, м. Харків, вул. Невського, 18
E-mail: yakuba.3597@mail.ru

Yakuba Alena Aleksandrovna – викладач
National pharmaceutical university
Address: 18, Heroiv Nevskogo Str., Kharkov, 61140
E-mail: yakuba.3597@mail.ru